

FARS DİLİ VE EDEBİYATINDA NESİR TÜRLERİ VE ÜSLÛP ÖZELLİKLERİ

Saadettin KOCATÜRK

Fars Dili ve Edebiyatında üslûp üzerinde bilimsel olarak ilk defa Melikû'ş Şuarâ Bahar durmuştur. Bahar, bu konu üzerinde dururken, kendisinden önce yaşayan ve bu konu ile bilimsel bir şekilde olmasa bile, ilgilenen kişilerden istifade etmiştir. Melikû'ş- Şuarâ Bahar, daha küçük yaşta iken, bu konu üzerinde duran babasından ilk öğrenimini yapmıştır. Onun babası, bu konudaki bilgisini kültürlü bir aileden gelen Kâşanlı Nedimbaşı'ndan almıştır.

Bahâr'ın, bu konu ile ilgili üç ciltlik eserinin son derece mükemmel olduğu söylenemez. Onun eserindeki önemli noksanlıklardan biri, toplumlar arasında konuşulup, sohbeti kaleme alınan fakat yazarı belirtilmemiş olan eserleri kitabına almamış olmasıdır. Bu üslûpta yazılmış eserlerin sayısı onun zamanında hemen hemen yok denebilecek kadar azdı. Bu tür eserler Bahâr'dan sonra kaleme alınmıştır. Bu eserler, konuşma ile yazma arasındaki bir üslûbun mahsulü olup, son zamanlarda bu tür eserlere çokça rastlanılmaktadır. Bahâr'dan önce yazılan bu tür eserlerin en önemlilerinden biri, Hâce Abd-Allah Ensârî'nin "Tabakatu's Sûfiyye adlı eseridir. Daha sonraları yazılan bu tür eserlere örnek olarak, Mevlânâ'nın "Fîh-i Mâfih"¹, "Mecâlis-i Seb'a", Sultan Veled'in "Maârif"² adlı eserlerini gösterebiliriz. Mevlâna'nın, bu tür eserler meydana getirmesinde ilk ustası, "Maârif" adlı küçük bir eserin sahibi olan Burhane'd-Dîn Muhakkik-i Tirmizî'dir. Bu tür eserlere Şems-i Tebrizî'nin "Makâlât" ve Sa'dî'nin "Penc Meclis" adlı eserlerini ilâve edebiliriz. Araştırıldığında, bu tür eserlere daha çok rastlamak mümkündür. Bu tür eserlerin' üslûbu diğer eserlerinkinden

1 Adı geçen eser Prof. Dr. Meliha Ambarcıoğlu tarafından Türkçeye büyük bir dikkatle çevrilmiş bir kaç kez baskısı yapılarak Milli Eğitim Bakanlığı Şark İslâm Klasikleri arasında neşredilmiştir.

2 Bu eserde yine Prof. Dr. Meliha Anbarcıoğlu tarafından Türkçeye çevrilmiştir M.E.B. Şark İslâm Klasikleri arasında İstanbul 1949.

farklıdır. Çünkü bu tür eserler yazma ile konuşma arasında bir özellik taşımaktadır.

Değişik üslûp özelliği taşıyan eserlerden biri de, halk dilinde yazılmış eserlerdir. Bu tür eserlere "Sebk-i Avam" denilmektedir. Melikû'ş Şuarâ Bahar zamanında halk (avam) üslûbunu içeren eserler mevcut olsa da, bu eserler o yıllarda fazla önem taşımıyordu. Bugün ise eski yıllara nisbetle halk dili ve üslûbu hakkında önemli eserler basılıp yayımlanmaktadır. Bunların en önemlisi, hemen hemen iki bin sayfa gibi geniş bir hacme sahip olan "Semek-i Ayyâr"³ adlı bir hikâye kitabıdır. Bu eserin içersinde önemli, geniş ve detaylı hikâyeler görmek-teyiz. Bu eserin h. VI / XII yüzyılın sonlarında ve VII / XIII yüzyılda yazıldığı, o yüzyıllarda yazılmış yazma eserlerden de anlaşıl-maktadır. Edebî değeri çok olan bu eserin dibi çok sade ve güzeldir⁴.

Bu tür kitaplardan bir diğeri de, Muhammed Tâhirî-i Bîgamî'nin yazdığı "Darab-nâme" adlı hikâye kitabıdır⁵. Bu kitapta, Darâ'nın oğlu Fîrûz Şah'tan söz edilmektedir. Bu tür kitaplara örnek olarak. Darab-nâme, Ebu Müslim-nâme, tskender-nâme-i Cedid, Emir Erse-lân, Melik Behmen, Melik Cemşid, Çehar Derviş, Hatim Tâî, Heft Peyker ve Binbir gece masallarının Farsça tercümesini gösterebiliriz. Bu eserlerin konulan ve kahramanları her ne kadar eski ise de, yazıl-dıkları devre Kaçarlar devresidir. Üslûp bilgisi bakımından dikkat edildiğinde, bu tür eserleri ayrı bir şekilde incelemek gerektiği hemen anlaşılır.

Melikû'ş Şuarâ Bahar ve daha sonra üslûpla ilgilenenlerin eserle-rinde, gerek halk üslûbuna gerekse mektup yazma üslûbuna yeterince önem verilmediği görülmektedir.

Tarih-i Mukaddime-i Şahnâme-i Ebu Mansur, Meliku'ş-Şuarâ Bahâr'ın üç ciltlik "Sebk Şinâsî" adlı eserinde en eski Farsça yazılı eser

3 Semek-i Ayyâr; Te'lif-i Ferâmerz Hodâdâd bin, Abdullah el Kâtip el Ercânî, Farsça halk dilinde yazılmış hikâyeler bütünü, dört cilt halinde neşredilen bu eser 1338-1345 yılları arasında Mecelle-i Suhen ve intişârât-ı Danîşgâh (Üniversite Neşriyatı) olarak oku-yucunun hizmetine sunulmuştur. Büyük bir ihtimâlâ göre h. VII veya VIII ci yüzyılda yazıldığı tahmin edilmektedir. Perviz Nâtil Hanleri tarafından güzel bir önsöz ye tashih ile daha sonra birinci cildi h.ş. 1347 yılında Tahrân'da neşredilmiştir.

4 Bu kitap hk. bk. Saîd Nefisi, Tarih-i Nazm-u Nesr der İran ve der Zebân-ı Fârisî, c. I. s. 133, c. II, s. 755, Tahran, h.ş. 1344.

5 Dârâb-nâme için bk., Saîd Nefisi; a.g.e., c. II. s. 758; Yahya Ârin Pûr; Ez Sabâ tâ Nima; c. II, s. 236-237 vd., Tahran, h.ş., 1350. Burada Safavîler dönemi öncesi, ve sonrası hikâyeciliği hakkında geniş bilgi verilmektedir.

olarak görülmektedir. Fakat, h.346 / 957 yılında yazılan bu eserden daha önce yazılmış başka eserlere de rastlanılmaktadır. Dikkat edildiğinde de görüleceği üzere, bu eserlerin azlığı ve Farsça yazıldığı halde konusunun Farsça ile ilgili olmamasından dolayı, Ebu Mansur Muammerî'nin "Mukaddime-i Şahnâme" adlı eseri, derli toplu en eski eser sayılmıştır. "Mukaddime-i Şahnâme" ilk önce Pehlevice yazılmış, daha sonra İbn-i Mukaffa tarafından Arapça'ya çevrilmiş ve en sonra da, yukarıda adı geçen şahıs tarafından Farsça'ya nesir olarak tercüme edilmiştir. Bugün bu eserin yalnız önsöz kısmı elde mevcuttur. Bu önsözden hareket eden Firdevsî, ünlü eseri Şahnâme'yi yazmış ve başına adı geçen şahsın önsözünü ilâve etmiştir.

Nesir, insan hayâlinden çıkan yazılar olarak kabul edilirse, bir kaç kitaptan başka elde birşey kalmaz. Eğer, nesir bu açıklamanın dışında alınırsa, onun içine tarihî, mantikî ve felsefî yazıları da sokabiliriz.

Bütün bu açıklamaların yanında, üslûp bilgisini genişlettiğimizde, nesir ilmi diye bir ilmin ortaya çıktığını görürüz. Nesir bütün devrelerde sâde ve akıcı olmuştur. Diğer bir konu da, h. IV. / X, V / XI. ve daha sonraki yüzyıllarda destan ve hikâye türünde kaleme alınan nazım türündeki eserlerin daha önceleri nesir türünde yazılmış olmalarıdır. Fakat, bu eserlerin nesir halinde varlığı mevcut olmasa bile, halk arasında konuşula gelen hikâye ve destan şeklinde yayılmış olduklarından, daha sonraları mahir eller tarafından nazım türünde yazılmış kıymetli eserler olarak ortaya çıkarılmıştır.

Bize, Farsça nesir hakkında önemli bilgiler veren eserler arasında, Ebu Mansur Muammerî'nin "Mukaddime-i Şahnâme" adlı eserinden 4-5 yıl sonra yazılmış olan Tarih-i Bel'amî, Tefsir-i Taberî (Bu iki eser Arapça'dan Farsça'ya tercüme edilmiştir.) ve Hududu'l Âlem Mine'l Maşrik İle'l Mağrib adlı eserler de vardır. Bu devir nesri çok sâdedir. Buna sebep olarak yazarların daha işin başında olmalarını gösterebiliriz. Yine bu devir nesrinde cümleler çok kısa, fiilin tekrarı çok, Arapça kelimeler çok az ve sanat gösterişi de yoktur.

insanoğlunun düşüncesinin gelişmesi sonucu, herşeyde olduğu gibi yazıda da yavaş yavaş bir gelişme ortaya çıkmıştır. Bu gelişme sonucu, Farsça sâde nesir yerini zor, yâni fennî nesire bırakmıştır. Fennî nesrin en güzel örneklerinden biri Marzubân-nâme'dir⁶. Bununla beraber,

6 Eser ve yazarın hk. daha geniş bilgi için bk. Said Nefisi; a.g.e., c. I. s. 140.; Prof. Dr. Zeynep Korkmaz; Şadru'd-din Şeyhoğlu, Marzubân-nâme Tercümesi, giriş, s. 13 vd. Ankara, 1973.

sâde nesir birçok devrelerde ilmî eserlerin yazılışında kendi özelliğini korumuştur. Bunun sebebi, zâten konusu zor olan ilmî nesirlerin fennî nesirle bir kat daha zorlaştırılmamasıdır. Buna örnek olarak, tıp, felsefe ve astronomi ile ilgili yazılmış kitapları gösterebiliriz. İlmî eserler fennî nesirle daha da zorlaşacağı için, şâir ve yazarlar daima sâde yazmaya özen göstermişlerdir. Bu tür eserlere örnek olarak, Şetms-i Kays Râzî'nin "El-mü'cem" adlı eserini gösterebiliriz. Bu eser fennî nesrin zirveye çıktığı devirde yazılmıştır. Bu eserin konusu aruzdur. Zor bir konunun işlendiği bu eserde yazar, eğer bu konularda fazla hüner gösterirse, anlamı çok zorlaştıracağını ve okuyucuyu çok zor durumda bırakacağını bildiği için hünerini eserin giriş kısmında göstermiştir. Zira bu kısımda aruz ilmi ile ilgili herhangi bir konuya fazla değinilmemiştir⁷.

ikinci olarak, sûfiyâne nesri konumuz içersinde inceleyebiliriz. Sûfilerin (mutasavvıf) işlediği konu sanıldığı kadar zor olmadığı ve halk için kaleme aldıklarından dolayı eserlerini, halk tabakasının anlayabilecekleri bir şekilde yazmaya gayret göstermişlerdir.

Bununla beraber, sûfilerin yazmış olduğu eserlere bakıldığında bunların daha çok nazım türünde olduğu görülmektedir. Sûfilerin nesir türünde yazdığı eserlere örnek olarak, "Menâkibu'l Arifin" adlı eseri gösterebiliriz⁸. Bu eserde Mevlâna'nın kerametlerinden bahsolenmektedir. "Sire-i İbni Hafîf" adlı eserde ise, Ebu Abdul'llâh Hafîf-i Kazerûnî'nin hâl durumundan bahsedilmektedir. Bu konu ile ilgili ikinci tür kitaplar ise, sûfilerin hâl tercümelerinin konu olarak seçildiği kitaplardır. Bu tür kitaplara örnek olarak da, Hacı Abdul'llâh Ensârî'nin "Tabakatu's Sûfiyye", FeridÜ'd-Dîn-i Attâr'ın "Tezkiretül'l-Evliyâ" ye Molla Câmî'nin "Nefahâtü'l Üns" adlı eserlerini gösterebiliriz.

Üçüncü bölümde, bir sûfinin sözlerini ve konuşmalarını nakleden eserler vardır. Bunlara örnek olarak da, Bahae'd-Dîn Veled'in "Maârif" 'ini ve Mevlânâ'nın "Fih-i Mâfih" ve "Mecâlis-i Seb'a" 'sim gösterebiliriz⁹.

7 Eser Müderris Razavi'nin altı yazma nüshasının karşılaştırması ye Allâme Muhammed bin Abdu'l-Vahâb Kazvî'nin tashihi ile h.ş. 1338 de Tahran'da neşredilmiştir.

8 Eser Prof. Dr. Tahsin Yazıcı tarafından tashih edilmiş ve Türk Tarih Kurumu tarafından iki cilt olarak neşredilmiştir. Daha sonra eser Tahsin Yazıcı tarafından Türkçeye çevrilmiş ve iki cilt olarak Milli Eğitim Bakanlığı Şark İslâm Klasikleri arasında neşredilmiştir.

9 Mecâlis-i Seb'a, Eser; Veled Çelebi Izbudak'ın Farsça Önsözü Ahmet Remzi Akyürek'in Farsça tashihli metninden 1937 yılında Feridun Nafiz Uzluğun Türkçe tercümesi ile birlikte İstanbul'da neşredilmiştir.

Bu konu ile ilgili dördüncü kısımda, tasavvufun esasını, tasavvufî istilahları ve bunların anlamlarını içerisinde bulunduran eserler olarak inceleyebiliriz. Bu tür eserler, mutasavvıfların gerçek düşüncelerini yansıtan eserlerdir. Bu eserlerden Arapça ve Farsça yazılmış olanlar çoktur. Örnek olarak, Hicvirî'nin "Keşfu'l Mahcûb", Şeyh Necme'd-Dîn-i Râzî'nin "Mirsadu'l İbâd" 'ını zikredebiliriz. Bu tür eserleri kendi aralarında iki kısma ayırabiliriz.

a- Tasavvufi konulan intizamlı bir şekilde işleyen eserler. Bu tip eserlere Örnek olarak, "Keşfu'l Mahcûb" 'u gösterebiliriz.

b- Tasavvufi konuların intizamlı bir şekilde işlenmediği eserler. Bu tip eserlere örnek olarak da Mevlâna'nın "Mesnevi" 'sini gösterebiliriz. Bu eserde, Mevlâna ne söylemişse yazılmıştır. Konular intizamlı bir şekilde tertip edilmemiştir.

Yukarıda çeşitli şekillerde incelemeye çalıştığımız tasavvufla ilgili önemli eserler hemen hemen bunlardır. Bütün bu eserler, ister şiir olsun ister nesir, halkın anlayabilecekleri bir şekilde yazılmıştır. Bazen şâir ve yazarlar, eserlerini yazarken onların daha güzel olmalarına da dikkat etmişlerdir. Buna örnek olarak da, Hâfız'ın gazellerini ve Senâî'nin kasidelerini gösterebiliriz. Nesirde ise en güzel örnek, Şeyh Necme'd-Dîn-i Râzî'nin "Mirsadu'l İbâd" adlı eseridir.

Nesirde, incelenmesi önemli olan üçüncü konu avâmâne nesirdir. Bu tür eserlerde sanatkârâne bir durumun konu edilmesi mümkün olmamaktadır. Çünkü okuyucu fazla kültürlü değildir. Eğer yazılan eserler sanath nesirle yazılıysaydı, halk bu yazılan eserleri anlamakta ve okumakta güçlük çekerdi. Avâmâne nesre örnek olarak, aşağıdaki eserleri gösterebiliriz: Darab-nâme, Semek-i Ayyâr, vd...

H. VI. / XII. ve VII / XIII. yüzyılda yazılmış olan bu ve benzeri eserlerdeki üslûp, hep aynı kalmayıp zamanla değişikliklere uğramıştır. Çünkü her devrede dilde değişiklik olduğu için, bu değişiklik avâmâne nesri (halk nesri) de etkilemiştir. Mesela, bu tür nesirlerde cümle yapıları değişik devrelerde hep farklı olmuştur. Avâmâne nesirlerin başlangıcı olan ilk devrelerde, cümleler çok kısadır. İlk devreleri takibeden dönemlerde, cümleler biraz daha uzamış, ileriki devirlerde de bu uzunluk devamlı artmıştır. Cümlelerin uzunluğunun zamanla artmasına rağmen, mânâda fazla bir zorluğun olmadığı görülmektedir. Bazen avâmâne nesirde de cümlelerin süslenmesine çalışılmışsa da, yazarlar anlamın güçleştirilmemesine bilhassa özen göstermişlerdir.

Yukarıdaki açıklamalardan sonuç olarak, avamâne, ilmî ve sûfi-yâne nesrin sâde olarak yazıldığını söyleyebiliriz. Bütün bu açıklamalarımızda, h. VII / XIII. yüzyıldan sonra yazılan âvâmâne, ilmî ve sûfiyâne nesirlerin daha güzel bir olgunluğa, düzenliliğe ve canlılığa kavuştuğu açıkça görülmektedir. Bu olgunluğa, düzenliliğe ve canlılığa sebep olarak, nesirde daha çok kelimelerin kullanılmasını ve nesre Arapça kelimelerin daha çok girmesini söyleyebiliriz, işte bu anda, Nesr-i İrâkî'nin (Sanatb nesir) başladığını görmekteyiz¹⁰.

Farsça'ya giren Arapça kelimeleri üç grupta toplayabiliriz:

A- İslâm dini ile ilgili Arapça kelimelerin Farsça'ya girmesi. Bu kelimeler, İran baskının İslâmiyeti kabul etmeleriyle Farsça'ya girmiş-tirill.

B- Arapça'da olup da, Farsça'da karşıdığı bulunmayan kelimelerin zarurî olarak Farsça'ya girmesi. Bununla beraber, Farsça karşıdığı olduğu halde, bazı Arapça kelimeler söylenişi kolay ve sâde olmalarından dolayı Farsça'ya girmiştir. Buna örnek olarak, "اندوه" kelimesi yerine "غم" kelimesinin kullanılmasını gösterebiliriz.

C- Bazı yazar ve şâirler üstün faziletlerini, bilgüerini ve tahsillerini göstermek için bâzı Arapça keHmeleri eserlerinde kullanmışlardır. Zamanla bu kehmeler Farsça'da da kullandır olmuştur. Buna örnek olarak, Sa'di'nin Gülistan adlı eserinde kullandığı (باسق) kelimesini gösterebiliriz. Fakat burada şunu belirtmek yerinde olur: Bu devirde, Târîh-i Vassaf gibi, ağdalı bir nesirle yazdan bir eserin yanısıra, çok ağdalı olmayan "Gülistan" ve "Tecârubu's- Selef" ve bugünkü nesre çok yakın bazı eserlerin de yazıldığını görmekteyiz.

Diğer önemli bir konu da, Gülistan'ın yazddığı devirde nesrin süslenmesinin tekâmül derecesine ulaşmamış olmasıdır. Önceki yazarlar sâde yazı yazmaya özen gösterdikleri için lâfız san'atları fazla gelişmişti. Fakat daha sonraları lâfız san'atları gelişince, onların bir kitap içinde toplanması gereği hissedildi. Bu sanatların bir çoğu tabiattan elde edilmiştir. Bunların başında Teşbih (benzetme) sanatı geHr. Cinas

10 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Dr. Hüseyin Hatîbî; Târîh-i Tatavvur-u Nesr-i Fennî, Tahtan, h.ş. 1344; Dr. Zebihullah Safa; Muhtasar! der Târîh-i Nazm-u Nesr-i Fârisî, çâp-ı çeharrom (dördüncü baskı). Tahran.

11 İslâmiyetin başlangıç yıllarında Farsça'dan Arapça'ya geçip, daha sonraları tekrar Farsça'ya geçen kelimeler vardır. Ezan, abdest ve daha birçok kelimelerde olduğu gibi. Bu konuda daha geniş bilgi için bk., Ferheng-i Vâjehây-ı Fârisî der Zebân-ı Arabî, gird âverende (hazırlayan) S. Muhammed Ali İmâm Şuşterî, Tahran, h.ş. 1347.

ve buna benzer san'atlar da insan yaradılışı ile ilgilidir, (insan tabiatı ile ilgilidir.)

Edebî san'atlarla ilgili yazılan ilk kitap "Kitabu'l Bedi'i"dir. Bu kitabın yazarı Abdullah b. Mu'taz'dır. Abbasî halifelerinden olan bu kişi bir şâirdi. Saltanatı birgün süren Abdullah Bin Mu'tez, lâfız sanatları hakkında kitap yazan ilk kişi olarak bilinmektedir. Leyden'de basılan ve Çaykovskiy adlı bir Rus tarafından tasnif edilen bu eserin ön-sözünden anlaşıldığına göre, lâfız sanatlarının mevcudiyeti Abdullah b. Mu'tez'den önceye kadar gitmektedir.

İnsanoğlu gerek nazımda gerekse nesirde ahenk ve bütünlüğü çok sevdiği için, lâfız san'atları da buna bağlı olarak kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Bu durumun mevcudiyeti Zerdüşterin dinî kitabı olan Avesta'da da görülmektedir.

Yukarıda da belirtildiği gibi, lâfız san'atlarından bir çoğu yazdan eserlerin içerisine girmeye başladı. Bu eserler daha ziyade şiirlerdir. Daha sonraları, nesirle yazdan eserlerin lâfız san'atlarıyla süslenmesine, yazarlar tarafından özen gösterüdüğü görülmektedir. Gerek lâfız san'atı gerekse mânâ san'atı şiirde daha belirgin olarak kullanılması mümkün olduğundan, nesir dâima şiiri takip etmiştir.

H. III. yüzyılda görülen san'atlı şiir, nesre örnek olmuş, aynı san'atları içerisinde bulunduran nesir ise H. IV. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Şiirin olgunluğu ve mükemmelliği arttıkça, buna bağlı olarak nesrin de olgunluğu ve mükemmelliği artmıştır. Farsça yazdan şiirin H. V. yüzyılda en mükemmel durumuna ulaştığı bir zamanda, H. VI. yüzyılda nesr-i fennî (san'atlı nesir) ortaya çıkmıştır. Bu da bize, nesrin şiiri takip ettiğini göstermektedir.

H. VI. yüzyılda ve hatta biraz daha önceleri nesri süslemek için şiirlerden de faydalandığı görülmektedir. Faydalandan bu şiirler arasında Arapça yazılan şiirlerin de olması dikkate değer önemli bir husustur. Buna örnek olarak "Tarih-i Beyhâkî"yi gösterebiliriz. Yalnız, "Tarih-i Beyhâkî'de" zikredilen şiirler, tarihle ilgili bir rivayetin ispatı için kullanılmıştır. Bu hâl "Kelile ve Dimne'de" değişik bir durum arz eder. Bu eserde de şiir bir süs unsuru olarak kullanılmış ve yazar, san'atını göstermek için büyük bir gayret göstermiştir. Nesri süslemede en büyük kaynaklardan biri, hattâ birincisi, "Kur'an-ı Kerîm" ve peygamberin hadisleridir. Buna sebep olarak, halkın Kur'an'a ve hadislerle büyük bir saygı göstermelerini söyleyebiliriz. Diğer bir sebep de, Kur'

an'ın ve hadislerin veciz ve fasih olmalarıdır. İçersinde âyet ve hadislerin bulunduğu eserler daha güzel bir âhenge ve olgunluğa sahiptir.

Fennî neşrin (san'atlı nesir) diğer süs unsurlarından biri, Farsça ve Arapça atasözleridir. Fennî nesrin en olgun devresinde yazarlar, nerede ise nesri şiire yaklaştırma hissine kapılmışlardır.

Nesirde kâfiyeye sec'i denir. Sa'di, bu sanatı Gülistan adlı eserinde çok kullanmıştır. Yukarıdaki açıklamalarımıza örnek olarak, Gülistan'ın şiire çok yakın bir nesir olduğunu söyleyebiliriz. Edebî san'atlar içinde bu tür nesirlere nesr-i müsecce' (seçili nesir) veya nesr-i şairane denir. Sec'ili nesrin kaynağı Arap Edebiyatı olup, en çok makâme türünde yazılan eserlerde kullanılmıştır.

Her millette olduğu gibi Araplar içinde de sesli veya sessiz olarak hikâye söyleyenler vardı. Bunlar hikâyelerini âheükli ve acı bir şekilde söylemeye özen gösteriyorlar, mukabilinde de para alıyorlardı. Halktan birinin, bu hikâye söyleyenler (kassas) kadar hikâye söylemesi mümkün değildi. Câhiliye devri Arabistanmda, kâhin denilen bir gurup daha vardı. Bunların işi kehânette bulunmak ve sonradan olacak bir işi haber vermektir. Bu haber verişte kullandıkları üslûb sec'ili nesirdir. Arapça sec'ili nesir söylemeye müsait olduğundan, kâhinlerin işi daha da kolaylaşıyordu. Kâhinlerin ve hikâye söyleyenlerin (kassas) bu üslûbu edebiyatta, makâme diye yeni bir üslûb tarzının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Farsça makâmeciliğin kaynağı da buradan gelmektedir.

Makâmenin Üslûbu ve Makâmecilik

Tekili, makâme olan makâmâtın kelime anlamı, durulacak ve oturulacak yer demektir. Fakat Farsça'da bu kelime müzik ahengi anlamına gelmektedir. Meliku'ş-Şuara Bahar, makâmenin anlamının ahenkli nesir olduğuna inanmaktadır.

Bu kısa girişten sonra makâmenin izahına geçmek ve onu açıklamak yerinde olur kanaatindeyiz. Arap Dili, vezinli ve ölçülü bir dil olduğundan, kassaslar yâni hikâye söyleyenler onun bu özelliğinden çok istifâde etmiştir. Kassaslar, bir miktar sec'ili cümleler ezberleyerek, onları halk arasında söylemişler ve halkın ilgisini kendi üzerlerine çekmeyi başarmışlardır. Gezerek bir şey satanlar, hatta bâzı dilenciler bile bir şey sattıklarında veya Allah rızası için bir şey istediklerinde, ahenkli konuşmaya ve bağırma bilhassa özen gösterdiler. Bu duru-

mun, insanların ilgisini kendi üzerlerine çekmek için yapıldığı yukarı da da belirtilmiştir. Daha sonraları, Arap Edebiyatçıları kassasların kullandıkları nesir tarzından faydalanarak, nesir tarzında ahenkli ve ölçülü hikâye ve destanlar yazddar. Benzerlikleri olmakla beraber, edebiyatçıların yazdığı hikâye ve destanlar kassaslarınkinden daha iyi idi. Arap Edebiyatında bu hikâyelerin adı makâme olarak geçmektedir. Bu destanların kahramanlarının hikâyeyi söyleyen kişi olması dikkate değer bir konudur. Arapça yazılmış ve elde mevcut olan en ünlü makâme, Bediü'Z-Zemân Hemedanî'nin yazdığı makâmedir. Diğer ünlü bir makâme ise, Ebu'l-Kâsım Harirî'nin yazdığı ve Makâmât-ı Hariri adı ile ünlü makâmedir¹².

İslâmiyetin ilk yüzyıllarında, bâzı konularda Arapları taklid eden İranlı edip ve şâirler, makâmecilik konusunda da onları taklid etmiş ve onlardan geri kalmamışlardır. Beyhâkî'nin yazdığı tarih kitabında, Makâmât-ı Ebu Nasr Müjgan adlı eserden geniş ölçüde bahsedilmektedir. Ebu Nasr Müjgan, Beyhâkî'nin hocasıdır. Bu kitap elde mevcut olmadığı için konusunun ne olduğu da bilinmemektedir. Fakat Ebu Nasr'ın, bu kitapta mektuplarını topladığı tahmin edilmektedir. Bu arada, sûfiyâne nesirde de makâme türünün mevcudiyeti görülmektedir. Bu eserlerde safilerin kerametlerinden, hayatlarından ve sözlerinden bahsedilmektedir. Buna en canlı örnek olarak, Şeyh Ahmed Câmî'nin hâl tercümesi hakkında yazılan 'Makâmât-ı Jindepil' adlı eseri gösterebiliriz¹³. Fakat, Arapça yazılmış makâmeleri taklit ederek kaleme alınmış olan elde mevcut en eski makâme, Kadı Hamidu'd-Dîn Belhî tarafından yazılan "Makâmât-ı Hamîdî" 'dir. Bu eser H. VI. yüzyılın ortalarında yazılmıştır. Ünlü bir şâir olan Enverî, kendisini ölümden kurtaran ve peygamber soyundan olan bu ünlü adalet adamını güzel bir kasem-nâme ile övmüştür. "Makâmât-ı Hamîdî" Arap makâmeciliği üslubunda yazılmış bir eserdir. Hatta, ufak tefek değişikliklerle Makâmât-ı Harirî'nin tercümesi olduğunu söyleyebiliriz. Arapça yazılmış olan makâmelerde, şiir nesirle beraber kullanılmıştır. Bu durum Makâmât-ı Hamîdî'de de görülmektedir. Fakat Hamîdî'de kullanılan malzeme yazarın kendi benliğindedir. Makâmâtta kullanılan şiirler ise orta halli şiirlerdir.

12 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Dr. Fâris İbrâhîmî Harirî; Makâme Nüvisi der Edebiyat-ı Fârisi ve Te'sir-i Makâmât-ı Arabî der An, Tahrân, h.ş. 1346

13 Bu eser ve yazarın hk. bk. Sa'id Nefisi; a.g.e., c. I I , s. 721.

Makâme Yazıcılığında Yapılan Değişiklikler

Sa'dî'nin makâme yazıcılığında yaptığı değişiklikler şu şekilde sıralanabilir:

1- Sa'dî herşeyden önce, eserinin adını değiştirdi ve makâme şeklinde kullanmadı. Bu durum, halkın esere olan ilgisini artırdı.

2- Sa'dî, makâmelerde de olduğu gibi, hikâyeleri şâirlerin ağzından nakletmeye çalıştı. Fakat hikâyelerin bâzı yerlerinde değişiklik yaparak, eseri monotonluktan kurtardı. Bunun yanı sıra, Gülistan'daki bâzı hikâyeleri Sa'dî'nin söylediği bir gerçektir.

3- Önemli değişikliklerden biri de, makâmelerde, aynı ölçüdeki hikâyelerin ölçülerinin değiştirilmesidir. Sa'dî'nin Gülistan adlı eserindeki hikâyelerin bazısının uzunluğunun iki satırı geçmediği halde, bâzısının uzunluğu ise makâmelerde kullanılan hikâyelerden daha fazladır.

4- önemli konulardan bir diğeri, Sa'dî'nin, hikâyeleri nakil yoluyla kullanmasıdır. Gülistan dikkatle okunduğunda, oradaki bâzı kısımların hikâye olmadığı hemen anlaşılır. Bu durum sekizinci babda daha açık bir şekilde görülür.

5- Şiir ve nesir karışımı olan makâmenin bütün şiirleri bir hikâye ile biter. Genellikle bir hikâyede en az 5 veya 6 beyit şiir bulunur. Şiirler hikâyenin ortasında ve belli yerlerinde kullanılır. Bu nedenle monotonluk ve belli bir şekilcilik ortaya çıkar. Sa'dî bu durumu değiştirdi ve kendisini bu şekilde yazmaya mecbur etmedi. Bazan hikâyenin tamamını oluşturan şiir, bazen hikâyede iki beyti geçmedi. Bu durum, kitabın halk arasında kısa zamanda benimsenmesine yol açtı.

6- Makâmât kitaplarında lâfız san'atlarının çok kullanıldığı görülmektedir. Bu san'atların başlıcaları sec'i, muvâzene, teşbih, muraâât-ı nazır, vb. Bu durum, Arapça yazdan makâmeler için uygun olabilir, çünkü Arapça kelimelerin belli bir kalıbı vardır, halbuki, Farsça kelimelerde muayyen bir kalıp yoktur. Zorlanarak kalıba sokulan Farsça kelimeler okuyucular üzerinde ters etki yaptığı için halk makâmeye fazla ilgi göstermemiştir. Farsça'da aynı kelimelerin tekrar tekrar kullanılması kusur sayıldığından, makâme yazarları değişik kelimeler kullanmaya mecbur kaldılar. Fakat bu kelimelerden bir çoğunun Arapça olması ve Farsça olanlarının da bir çoğunun acâip kelimelerden seçilmesi, halkı makâme okumaktan uzaklaştırdı. Bugün de, Makâmât-ı Hamîdî'yi okumak için bir çok lûgatlara başvurmak gerekmektedir.

Sa'dî, bu durumları bilerek işe başladığı için aynı durumlara düşmemeye dikkat etti. Fazla sec'i kullanmadı, kullandığı sec'ilerin çoğu da Farsça idi. Buna örnek olarak, Gülistan'dan şu bölümünü gösterebiliriz:

”طایفه ای دزدان عرب بر سر کوهی نشسته بودند و منفذ کاروان بسته و رعیت بلدان
از مکاید ایشان مرعوب و لشکر سلطان مغلوب بحکم آنکه ملاذی منبع از قلعه کوهی گرضته
بودند و ملجأ و مأوی خود ساخته“¹⁴

Makâmelerle Gülistan arasındaki fark şudur:

Makâme kitaplarında bâb yoktur. Gülistan'da ise bâb vardır. Sa'dî, bâbları değişik konulara tahsis etmiştir. Bu nedenle, Gülistan, Fars Edebiyatında büyük önem kazandığı gibi yazarını da ölümsüzleştirmiştir. Sa'dî'den sonra gelen yazarlar kendilerine Gülistan'ı rehber yapmışlardır. Bu yazarların başında Kâim Mekâm gelir.

Gülistan adlı eserin yazıldığı h. VII. yüzyıl ortalarında, İran'da nesir yazarlığında üç ayrı üslûp vardı:

1— Fenni Nesir (Artistik Nesir):

Bu dönemde artistik nesir ulaşması gereken en üst düzeye ulaştı. Yazarlar, Arapça kelimelerden, darb-ı mesellerden ve Kur'an âyetlerinden ifrat derecede istifade ettiler. Bunlar arasında, Taberî lehçesiyle yazılan "Marzuban-nâme" adlı eseri Farsça'ya tercüme eden Saadu'd-Din Verâvînl başta gelir¹⁵. Fennî nesre en güzel örnek olarak, Edîb Abdullah b. Fazlu'llah Şirâzî'nin yazdığı "Tarih-i Vassaf" adlı eseri gösterebiliriz¹⁶. Bu yazar "Vassafu'l Hazre" lakabıyla ünlüdür. Bu yazarlardan Saadu'd-Din Verâvmî, lâfız şan'atlarına daha çok önem vermiştir. Anlaşılması güç olmakla beraber, onun eserinde zarif ve güzel kısımlara daha çok rastlanır. Vassaf, eserinde zor ve anlamı çok güç Arapça kelimeler kullandığı için konuyu anlaşılmasız bir hale sokmuştur. Bu eserde lâfız sanatları Marzuban-nâme'ye nazaran¹ daha azdır.

2- Sa'dî'nin, Gülistan'ında Kullandığı Üslûp:

Sa'dî, Gülistan adlı eseriyle bir diğer tür nesrin temsilcisi olmuştur. Sa'dî, bu eserinde Arapça kelimeleri ve Kur'an âyetlerini kullanmış-

14 Bk. Gülistân-ı Sa'dî; Tashîh-i Cevâd Meşkûr, s. 19, Tahran, h.ş. 1352.

15 Bu konuda daha geniş bilgi için bk., Sa'id Nafîsî, a.g.e., ç. I. s. 140

16 Eser bir çok defa taşbasması halinde yayınlandığı gibi son olarak Âbdu'l Muhammed-i Âyeti tarafından sadeleştirilerek "Tahrir-i Târih-i Vassaf, adı ile Tahran, h.ş. 1346 da neşredilmiştir.

tır, fakat hiç bir zaman ifrata kaçmamıştır. Daha önce de söylediğimiz gibi, Gülistan bu yönüyle daha sonraki şâirlere önderlik etmiştir. Bu eserlerin en önemlileri, Molla Camî'nin "Bahâristan" ve Kaçar Hükümdarı Nasıru'd-Din Şah zamanında yaşayan (h. XIII. yy.) ünlü şâir Kaânî'nin "Perişan" adlı eserleridir.

3- Nesr-i Sâde ve Nesr-i Mürsel:

Bu tür nesir denilince, ilk önce, Nizamülmülk'ün "Siyâset-nâme" si¹⁷ ile Unsuru'l Meâlî Kâbus B. Veşmgîr'in "Kâbus-nâme" adlı esrinin devamı akla gelir. Bu tür nesrin yaratıcısı, Tecâribu's Selef" adlı eseri Arapçadan tercüme eden Hinduşah Nahcevânî'dir¹⁸. Bir tarih kitabı olan bu eserin aslı Arapçadır. Arapça adı "El-fahrî fi'l Âdabu's Sultaniye ve'd Duvelü'l Islâmiye" olup, yazarı Muhammed İbni Ali b. Taba Tabâ'dır. Bu zat İbn-i Taktaki adı ile ünlüdür. Mütercim, eseri tercüme ederken, kendisinden de bir şey katmıştır. Bu eserin dili sâdedir. Bunun Farsça tercümesi okunduğunda bugünkü Farsça'dan pek farklı olmadığı görülür. Tecaribü-s Selef önceki yüzyıllarda yazılmış olan bu grup nesirlere örnek gösterilebilecek kadar sâdedir. Esedî Tusî'nin yazdığı Farsça lügattan sonra bir lügat kitabı ele alan ve Hinduşah Nahcevânî'nin oğlu olan Muhammed B. Hinduşah'ın yazdığı "Sihahu'l-Acem" adlı Farsça lügat da bu tür nesirlere örnek gösterilebilir¹⁹. Muhammed b. Hinduşah'ın diğer eseri "Düstûrül-Kâtib fi taayyünü'l Merâtib"²⁰ de bu tür nesirler için çok önemlidir. Bu eser daha çok yazışmaları ve mektupları kapsar.

Burada, İran Edebiyatında yazışma ve mektuplar hakkında kısa bir bilgi verilmesinin uygun olacağı düşüncesindeyiz.

Fars Edebiyatında Mektuplar ve Mektup Yazarlığı

Mektuplardan bir kaç örnek:

1- Atabetu'l Ketebe (yazarı, Muntehabu'd-Dîn - Bedî' Kâtib-i Cüveynî)

2- Et-Tevassul ile't- Teressül (yazarı, Bahau'd-Dîn-i Bağdadî)

17 Nizâmülmülk ve eseri hk. bk. İA. Nizâraülmülk maddesi

38 Bu eser Abbas ikbâl tarafından, h.ş., 1344 yılında Tahrân'da neşredilmiştir.

19 Bu konu için bk. Saïd Nefisî; a.g.e., s. 184.

20 Bu eser Abdülkerim Ali oğlu Alizâde tarafından 1964 yılında Moskova'da yayınlanmıştır.

3- Münşeât-ı Reşidu'd-Dîn Vatvat (Reşidu'd-Dîn Vatyat)

Mektupların ve yazışmaların bir çoğu basılmıştır. Örneğin;

a- Timurlular devresi ile ilgili olan mektupları Dr. Nevâî yayınlamıştır²¹.

b- Mu'ayyed Sabiti de bir miktar mektup yayınlamıştır²².

c- Dr. Seccâdî de bir miktar mektup yayınlamıştır.

d- Osmanlılar tarafından Farsça olarak yazılan bir çok mektup da neşredilmiştir. Bunlar arasında en önemlisi, Münşeât-ı Feridun Bey'dir.

e- Kaçarlar devrinde yazılan mektupların hemen hepsi basılıp neşredilmiştir. Bu mektupların bir miktarı da değişik eserlerin içinde mevcuttur. Kâbus-nâme'nin içinde bir bölümü teşkil eden mektup yazarlığı ve vezirlik, yukarıdaki misallerimizi açıklığa kavuşturur kanısındayım²³.

Yine, bu konu ile ilgili Çehar Makale'nin de içersinde bir bölüm vardır. Daha sonraları kâtiplik (debirî) ile ilgili olarak birçok kitap yazıldı. Bunların en önemlisi, Muhammed b. Hinduşah'ın yazdığı "Düstûru'l Kâtib" adlı eserdir. Bu kitap kendisinden önce yazılan eserlerden farklıdır. Zira kendisinden önce, bu tür eser yazmak isteyenler ve yazarlar çeşitli konuları kapsayan mektupları toplayıp kitap haline getiriyorlardı. Bâzı kâtiplerin, kendi zamanlarıyla ilgili mektupları yazmadıkları görülmüştür. Örneğin; şayet, bir kâtip harbe gönderilmemişse, o kâtibin Feth-nâme yazması mümkün değildi. Muhammed b. Hinduşah, yapmacık feth-nâme yazarlardan bazısının eserlerini kendi kitabı olan Düstûru'l Kâtib'de topladı. Bu eserlerin yazarlarını da belirtmeyi ihmal etmedi. Aslında Muhammed b. Hinduşah'ın, kendi mektuplarıyla diğerlerinin mektuplarını bir arada toplayıp, bir eser meydana getirmek ve sonra gelenlere mektup yazma konusunda örnek olma gayesi güttüğü bu eserle daha güzel anlaşılacaktır.

Her türlü mektuplardan oluşan bu eser sayesinde, mektup yazmak için oluşturulan teşkilâtların ne durumda olduklarını anlamak mümkündür. Ayrıca bu kitap, yazarın zamanındaki toplumun sosyolojik

21 Esnâd-ü Mükatebât-ı Târih-i İnan, Tahran, 2536 Şehinşâhî

22 Esnâd-ü Nâmehây-ı Târihî, Tahran, h.ş., 1346

23 Gazne sarayı vezirlerinden Bel'arâî ve Hasan-ı Meymendî'nin mektuplarından bazı tarih kitaplarında ve tezkirelerde her ne kadar bahsediliyorsa da bugün bu mektuplar elde mevcut değildir.

yapısı hakkında da bilgi vermektedir. Bu yönüyle, bu eserin bir benzeri daha yoktur. Bu eser çok sâde ve sürükleyici bir dille yazılmıştır. Halbuki, daha önce yazdan eserlerin hemen hepsinde ağır bir dil kullanılmıştır. Bu kitabın büyük bir kısmı Rusya'da basılmıştır. Ayrıca Dr. Mahcûb da bu kitap hakkında "suhên" mecmuasında önemli bir makale yazmıştır.

Mektup yazarlığındaki üslûp, kısa zamanda san'ata dönüşmüştür. Bu arada, mektuplarda san'atlı nesre rastlamak her an mümkündür. Bunun sebebi, bu tür nesirlerin daha çok sarayda kullanılmasıdır. Sarayda teşrifat çok fazla olduğu için mektuplardaki nesir de gün geçtikçe zorlaşmaya başlamıştır. Safavîler zamanında yazdan mektuplar halk tarafından anlaşılır olmaktan çıkmış olup, Kaçarlar devrinde edebiyatta eskiye dönüş başlayınca, şiir ve nesirde daha sade bir yazı üslubu gelişmiştir. Bununla beraber, Kaçarlar devrinde bazı kâtipler, Hindistan'da yazmış kitapları, özellikle ünlü eser Bahar-ı Dâniş'i örnek almıştır. Bir grup yazar da Bazgeşt-i Edebî denilen akımı devam ettirmişlerdir²⁴. Sa'dî'nin Gülistan adlı eserini yanından hiç ayırmayan ünlü yazar Kâim Makam bu devrede yetişti. Onun üslûbu çok tutulan bir üslûb oldu. Kâim Makam öldürülmek istendiğinde, devrin pâdişâhının onun önce kağıt ve kalemlerinin yakdmasını, sonra öldürülmesini emretmesi dikate değer bir noktadır. Bunun nedeni, Kâim Makâm'ın, elinde kalemi bulunduğu müddetçe kendisini kurtarmak için yazacağı yazdarm çok başardı olacağı düşüncesidir. Kâim Makâm'dan sonra vezir olan kişi, onun geride kalan bütün eserlerini yaktırdı fakat üslûbunu yaktırmaya ve ortadan kaldırmaya muvaffak olamadı.

Kaçarlar sülâlesine mensup kişilerin hepsi, Kâim Makâm'ın üslûbunu kendilerine örnek alıp, bu dönemde yani Kâim Makam'ın zamanında edebi neşriyatlar ve mektup yazarlığı tamamen değişerek, sâdeleşmiştir. Sadeleşen yazışmalar arasında ahd-nâmeleri, vakıf-nâmeleri, tapuları, evlilik anlaşmalarını, halkın saraya yazdığı arzuhalnâmeleri, şikâyet-nâmeleri ve raporları sayabiliriz.

H. VII. Yüzyıldan Sonra Fars Nesri

Bu yüzyılın en büyük şâir ve yazarları Moğollar döneminde yetişti. Bunlar arasında, Moğollar devrinde yaşayan Sa'dî ve Timurular za-

24 Bu konuda daha geniş bilgi için bk., Meliku's- Şuarâ Bahar, Sebki-Şinâsî, c. I I I , s. 309 vd. Tahran, h.ş. 1337.

manında yaşayan Hafız çok ünlüdür. Fakat şurası da bir gerçek ki, bu şâirlerin yetişmesine zemin daha önce hazırlanmıştı.

Moğol ve Timurlular'ın etkileri ancak kendi zamanından 100-150 yıl sonra görülmeye başladı. Fars şiirinde ve edebiyatında yükseğin ve gelişmenin h. VII. yüzyılın sonuna hatta VIII. yüzyılın ortalarına kadar devam ettiğini görüyoruz. Bu tarihten itibaren, yâni VIII. yüzyılın ortalarından sonra şiir ve edebiyat gerilemeye başlamıştır. Moğolların İran'a hamlesi bu ülke üzerinde çeşitli etkilere yol açtı. Bunlardan birincisi; yakıp yıkma, ikincisi; ilmî çevrelerin ortadan kaldırılması, üçüncüsü de; medreselerin kapatılması ve kaldırılmasıdır²⁵. Sayıları çok az da olsa, Moğollar'ın imhasından kurtulan ilmî ve edebî eserlere Küçük Asya'da yâni Anadolu'da rastlamak mümkündür. Bunun sebebi, Anadolu'daki Padişahların Farsça'ya önem vermeleri ve şâirlerle iHm adamlarını korumalarıdır. Anadolu'daki padişahlar yâni Anadolu Selçuklu pâdişâhlarının kendilerine ad olarak İranlı adlan almaları, onlann Farsça'ya ne kadar önem verdikleri hakkında bir bilgi verir. Alâaddin Keykubâd, Gıyâseddin Keyhusrev gibi padişahlar, vezirler ve emirler ilimden zevk alan âlimleri, şâirleri ve edipleri korudular. Bu padişahlar arasında en önemlisi Alâaddin Keykubat ve vezirler arasında en önemlisi Muinü'd-Dîn Pervâne'dir. Bu değerU vezir Moğol padişahları ile sulh yaparak, Mevlâna, Fahreddin Irakî gibi birçok fâzılları ve âlimleri insanbğa kazandırmıştır.²⁶

Âlim, şâir ve edipleri koruyan bir diğer bölge de, Fars bölgesidir. Fars Atabekleri, Moğollann ellerinin buraya uzanmasına fırsat vermiş, fakat daha sonra Timuriular bu bölgeyi yönetimi altına almışlardır. Timurlular Anadolu'yu da işgal yönünden nasipsiz bırakmamışlardır. Moğollar iki önemH konuya fazla ilgi duymuşlardır. Bunlardan birincisi tarih, ikincisi astronomidir. Eskiden matematik ilimlerinin ilk bölümünü astronomi oluşturuyordu. Bu ilimde yanlışlıklar da yok değildi. Ünlü fizikçi ve astronomi bilgini Kopernik'ten sonra bu yanlışlıklar yavaş yavaş ortadan kalkmıştır. Bu arada, astroloji ilmi yâni yıldızların hareketleriyle gelecekte haber veren hüküm ilmi, Moğollar arasında yayılmaya başladı. Hükümet yetkilileri bu tür bükümlere çok inanıyordu. Fakat, âümlerin çoğu bu tür ilme kat'î surette inanmıyordu.

25 Moğollann ilk dönemlerinin aksine 13. y. yılın sonlarında Anadolu'yu da hâkimiyeti altına alan Gazan Han Anadolu'daki bilim adamlarına dokunmadığı gibi mevcut dini ve ilmi eser ve binaları korumuş ve yenilerini de yaptırmıştır. Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Saadetin Kocatürk; Güışehri ve Felek-nâme s. 9 v.d. Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları" Ankara, 1982.

26 Bu konuda bk., Nejat Kaymaz., Pervane Mu'inü'd-Dîn Süleyman, Ankara 1970.

Bu tür hükümleri sihirbaz ve hokkabaz kişilerin türettiklerini biliyorlardı. Bu hal Hz. Muhammed' (s.a.v.) den önce de vardı ve yüzyıllarca da varlığını korumuştur. Bu nedenle astronomi ilmi moğollar arasında çok yayıldı²⁷. İranlılar, Moğolların bu zaafından istifade ederek, astronomi ilmini iyice öğrendiler ve saraya girmeye başladılar. Bunların en ünlüsü Nasıru'd-Dîn Tûsî'dir. Moğol şehzadelerinden bir çoğu, astronomiye verilen önem sonucu ilm-i nücüm yâni astronomiye ilgi duydular. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Moğolların önem verdikleri ikinci konu tarih idi. Moğol ve Timurlular devrinde tarih yazarlığı çok yayıldı. Bu devirde yazılan tarihlerin geçirdiği evreleri şu şekilde sıralayabiliriz:

a- *Genel tarih*: Bu tür tarihler içinde işlenen iki konu vardır. Birincisi peygamberlerin hal tercümesi, diğeri padişahların hal tercümesidir. Bunlara değinmeden önce padişah ve peygamberlerin ülkeleri hakkında /bilgi verilmektedir. Buna örnek olarak, Tarih-i Bayhakî'yi gösterebiliriz. Bu eserin asıl adı, Tarih-i Rusul ve Peygamberân'dır. Peygamberlerin tarihi Hz. Âdem'in yeryüzüne gelmesiyle başlar. Hz. Muhammed'e kadar devam eder. Bu tür eserlerin kaynağı dini kitaplar, Hıristiyan ve Yahudi rivayetleridir. Tarih-i Beyhakî'nin işlediği ikinci konu, pâdişâhlar tarihidir. Bu kısım çok nokan olarak işlenmiştir. Zira tarih yazarlığı için coğrafyayı iyi bilmek gerekir. Eski bilginler ülkelerden bir çoğunu bilmedikleri için tarihî konuları doğru bir şekilde işleyememişlerdir. Bâzı tarih yazarları da ülke ve şehirleri tanımalarına rağmen, vardıkları sonuçların noksan ve yetersiz olduğu sonradan yapılan araştırmalardan anlaşmaktadır. Bu tür eserlere örnek olarak, Ravzatu's-Safa, Habibu's-Siyer, Nâsihu't-Tevârih ve bunlara benzer bazı eserleri gösterebiliriz.

b- Moğollar devrinde umumî tarih yazarlığında biraz değişiklik yapıldı. Bunlar, özel tarih yazarlığı şeklinde karşımıza çıktı. Bu târihî eserler ya bir şehri ya da bir bölgeyi târihî yönleriyle anlatmaktadır. Yazar bir bölgenin tarihini başlangıçtan ele alarak, kendi zamanına kadar işlemiştir. Bu şekilde hemen hemen bütün İran şehirleri için bir tarih kitabı düzenlenmiştir. Bazı şehirler için de birkaç tarih kitabı yazıldığı görülmektedir. Bunlar arasında Sistan, Kaşan ve Kum'u sayabiliriz. İsfahan için yazılan tarih kitabının çokluğu, o bölgenin çeşitli devrelerde devletlerin ilim ve edebiyat merkezi olmasındandır.

27 Bu konuda daha geniş bilgi için bk., Aydın Sayılı; Gâzân Han Rasathanesi (TTK., Belleten, Ankara x/40, 1946) s. 625-640.; W. Ruben ve Aydın Sayılı; Kırşehirde Caca Bey Medresesi (TTK., Belleten, Ankara, 1947), Sayı* 44, s. 673.

c- Moğollar devrinde özellik kazanan tarih yazarlığında diğer bir konu da, milletlerin, kavimlerin ve sülâlelerin tarihinin yazılmasıdır. Buna örnek olarak, Gazneliler için yazılan "Tarih-i Gazneviyân-"ı ve Selçuklular için yazılan "Tarih-i Selçûkiyân" ı gösterebiliriz. Bu devirde bir pâdişâh için de tarih yazıldığı görülmektedir.

Moğol hücumundan sonra İran'da tarih yazıcılığı daha da önem kazandı. Bunun sebebi, İranlıların, bâzı islâm ülkeleri ve kendi tarihlerinden başka hiç bir milletin tarihleri hakkında haberlerinin olmamasıdır. İranlıların diğer ülke tarihleriyle ilgilenmemelerinin nedeni, islâmiyeti kabul ettikten sonra başka ülkelere ilgi göstermemeleridir. Zira müslüman olmayanlar İranlıların nazarında kâfirdi. Moğollar, İran'a geldiklerinde müslüman değildi. Fakat atalarının tarihlerinin yazdasma özen gösteriyorlardı. Bundan dolayı, İran'daki tarihçileri, Moğol tarihini yazmaya zorladılar. Mecburiyet sonucu ilk eseri, Alâaddin Ata Melik Cüveynî yazdı ve adını Tarih-i Cihanguşâ koydu²⁸. Böylece ilk Moğol tarihi yazılmış oldu. Moğollar daha sonra, etraf ülkelerin tarihlerini yazmaları için yazarları teşvik etti. Bu yazarlardan en önemlilerinden biri, Hâce Reşidu'd-Dîn Fazlullah Hemedânî'dir²⁹. Hemedânî, yazmış olduğu Câmiu't-Tevârih adlı eserinde, ilk defa olarak, batı padişahlarından ve Avrupa ülkelerinden bahsetmiştir. Vassafü'l-Hazre adı ile ünlü edip Abdullah İbn-i Fazlullah Şirâzî, Târîh-i Cihanguşâ'yı devam ettirerek, ünlü eseri Târîh-i Vassafı yazdı. Bu dönemde Moğollar'ın düşmanı olan devletlerde de kitap yazılıyordu. Bunlar arasında, Celâleddin Harzemşah'ın kâtibi olan Muhammed Neseî Zeyderî'nin yazdığı "Siyret-i Celâlu'd-Dîn" adlı eseri zikredebiliriz[^].

Yukarıda ismini zikrettiğimiz bu dört kitaba Erkan-ı Erba-i Tarih-i Moğol (Moğol tarihinin dört ana temeli) denir. Bu dört tarih kitabının dışında, Moğol tarihi ile ilgili yazılan bütün kitaplar bu dört kitaptan geniş ölçüde faydalanılarak yazılmıştır. Farsça yazılan bu üç eser arasında dili en ağır olanı Tarih-i Vassaf'dır. Dili ağır olan ikinci eser, Ata Melik Cüveynî'nin yazdığı Tarih-i Cihanguşâ'dır Gamiu't-Tevârih, bunlara göre daha sâde ve kolaydır.

28 Eser Mirza Muhammed Kazvî tarafından üç cilt hâlinde Leyden'de yayınlanmış olup, girişte eser ve müellifi hakkında geniş bilgi verilmiştir.

29 Müellif, eseri, nüshaları ve baskıları için bk. Storey, Persian Literature, C. I, 71-78; 1230-1332.

30 Eser Müctebâ Minovi tarafından h.ş. 1344 yılında neşredilmiştir. Girişte ese: ve devri hakkında geniş bilgi verilmiştir.

Bu tarih kitapları, verdiği tarihî bilgilerin yanında hepsi Farsça zor nesre örnek gösterilmektedir. Bu eserler tarihçilik ve tarih yazarlığında yeni bir çığırın açılmasını sağlamıştır. Daha sonra yazılan tarihi eserlerin de bu üç eserden faydalanılarak yazıldığı gerek üslûp, gerekse dil yönünden anlaşılmaktadır.

H. VII. yüzyılda yazılan nesir türündeki eserlerde üç farklı durum göze çarpar. Bunlardan, birincisi, nesr-i fennî dediğimiz san'atlı nesirdir. Buna örnek olarak, Târih-i Vassaf ve Târih-i Cihanguşâ'yı gösterebiliriz³¹. İkinci gruba da Sa'di'nin Gülistan'ını sokabiliriz. Üçüncü grupta ise, sâde nesirler vardır. Bu tür nesre de, Sa'di'nin çağdaşı olan, Kutbu'd-Dîn Şîrâzî'nin yazdığı Dürretü't-Tâc ve diğer ilmî eserler örnek olarak verilebilir³². Bu kitapta yazar, devrinin bütün dinilerinden bahsetmektedir.

H. VII. yüzyıldan sonra Farsça nesir yavaş yavaş gerilemeye başladı. Bir takım Moğolca kelimeler bu devirde yani h. VII. yüzyıldan sonra Farsçaya girmeye başladı. Buna en güzel örnek olarak, Camiu't-Tevarih'i ve Cihanguşâ'yı gösterebiliriz. Bu eserlerdeki Moğolca kelimelerin çoğu Moğol hükümlerinden sonra unutuldu. Fakat onlardan bazdan bugün bile kullanılmaktadır. Örneğin, bâr- "Eşek" anlamına gelen olağ- لاغ³³ kebmesi., "Hân" kelimesi Moğol sultanlarının lâkabı idi. Cengiz'e Cengiz Hân denilmesi de bundandı. Cengiz Han soyundan olmayan Timur kendisine "hân" lâkabını almadı, "emîr" lâkabını alarak, kendisine 'Emîr' denilmesini uygun buldu. Bununla beraber, bugün bayan anlamına kullanılan "hânım" kelimesini Emîr Timur çok rahat kullanmıştır, (hânım kelimesi han keumesinin müenesidir.) Bu kelime başlangıçta özellikle hân'ın yani padişahın eşinlakabı olarak kullanılmıştı. Fakat bugün herkes eşi için kullanmaktadır. Bey anlamına gelen ağa kelimesi de Moğolca bir keUmedir. Eskiden bu kelimenin yerine hâce denilirdi. Moğolca'da bu kelimenin tam anlamı "büyük" demektir. Ağa kelimesi Moğolca'da hem erkek için hem de kadın için kullanılmıştır. Bu nedenle de bazı kadınlar "ağa" lâkabını almışlardır. Örneğin: Guher Şâd Ağa'da olduğu gibi. Fakat Kaçarlar devrinde ağa kelimesi yalnız erkek için kullanılmıştır. Ağa lâkabına sahip olan kadınların ağası (ğ) üe yazılıp³⁴, erkeklerden ayrı

31 Bu konuda daha Fazla bilgi için bk. Dr. Hüseyin Hatîbî; Târih-i Tatavvur-i Nesr-i Fenni Tahran, h.ş. 1344

32 Bu konu ile ilgili bk., Saîd Neîsî; a.g.e., c. I. , s. 147.

33 Bu kelimenin asıl anlamı, yük taşıyan hayvan demektir.

34 Kadim erkekten ayırmak için yazıda kadın "آغا" erkek "آغا" şeklinde yazılıp belirlenmiştir. Bu kelimenin bugün bile Türkçe veya Moğolca olduğu üzerinde tartışmalar vardır.

cinsten olduklarını belirtmişlerdir. Bu lâkapların, diğer kelime ve deyimlerin Farsça'ya girmesi sonucu, Farsça gramer özellikleri değişiklikler göstermiştir. Öncekileri, anne kucağında yazdı olmasa da, sözlü olarak öğrenen İranlı'lar imlâ özelliklerini kendi hocalarından, kendi Farsça gramer hocaları da daha önceki hocalardan öğrenerek, kesbettikleri melekelerle yanlış yazma durumuna düşmüyorlar. Böylece belli gramer, yazma ve yazışma kaidelerine alışılmış olunuyordu. Örneğin, Beyhakî, Ebu Nasr Müjgan gibi bir hocaya sahipti, yazdığı herşeyi hocasının huzuruna götürür ve ona düzelttirirdi. Bu şekilde zamanla kendisi de hocalık derecesine ulaştı. O da kendisinden sonrakilere hocalık yaptı. Bu durum Moğollar devrine kadar devanı etti. Moğollar zamanında, etrafına öğrenci toplayıp dilin kaidelerini öğretmeye fırsat bulan hocaların kaybolması sonucu, dilde gerileme ve dil kaidelerinde düzensizlik baş gösterdi. Bu sebepten dolayı bu devirde gramer kaidesine uymayan ve yanlışlıklarla dolu birçok esere rastlanır.

Moğollar'dan sonra İran toprakları üzerinde hüküm süren devletlerden biri de Timur'lulardır. Bunlar zamanında Emir Timur'un zaferlerini ve hayatını anlatan 3 tarihi eser yazmıştır. Fakat yazılan bir dördüncüsü Timur'un isteği ile yazılmış değildir. Yazdan »serlerden ilk üçünün adı "Zafer-nâme-i Şâmî"³⁵, Zefer-nâme-i Şerefu'd-Dîn Ali Yezdî,³⁶ Zafer-nâme-i Timurî veya Timur-nâme'dir, Hamdullah Müstevfî Kazvinî'nin yazdığı bu eserden başka yine aynı müellifin iki eseri daha vardır. Bu iki eserden bir tanesi nazım olarak yazmış olup, Zafer-nâme-i Timûrî adını taşır. Bu eserin küçük bir kısmı Edward G. Browne'nun "Iran Edebiyat Tarihi" adlı eserinde yer almaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz ve Timur'un emri olmadan yazdan dördüncü eser, Arapça olarak İbn-i Arabşah tarafından yazmıştır. "Acâibu'l Makdur fi nevaib-i Tîmûr adındaki bu eğer Timur... devrinde yazılan dört tarihi eserin yanısıra Arapça yazmıştırlar"³⁷. Kadı olan İbn-i Arabşah, Türkçe, Arapça, Moğolca ve Farsça'yı iyi biliyordu. Bir ihtilaftan dolayı Timur'un önünden kaçan İbn-i Arabşah, Osmanlılara sığınmıştır. İçinde (rakı) kelimesinin ilk olarak zikredildiği eser, İbn-i

35 Eser İstanbul ve Londra yazmalarına dayanarak Felix Tauer tarafından metni ihtiva eden birinci cildi 1937'de, ekler ve indeksi ihtiva eden ikinci cildi ise 1956'da Prag'da yayınlanmış, metin kısmı merhum Necati Lügal tarafından dilimize çevrilmiştir. (Ankara ,1946)

36 Eser ilk defa 1885-88'de Kalküta'da Muhammed İlähdâd, daha sonra Muhammed Abbasî tarafından ı.ş. 1336 yılında Tahranda neşredilmiştir.

37 İbn Arabşah hk. İA., İbn Arabşah Md. Adıgeçen eser Muhammed Ali Necati tarafından Şukuftehâî der Zindegiy-i Tîmûr adı ile Farsçaya tercüm edilmiştir.

Arapşah'ın yazdığı eserdir. Yazılan ve geçmişte adlarından bahsettiğimiz bu dört eser arasında en ünlüsü Şerefu'd-Dîn Ali b. Yezdî'nin yazdığı Zafer-nâme'dir.

Timurlular'dan önce, yâni Harzemşahlı'lar zamanında mektuplar ağdalı, uzun ve mufassal idi. Arzu edilen şey, mektubun ağdalı, uzun ve mufassal olması nedeniyle mektubun içinde kaybolup gidiyordu. İş başına gelen kavimlerin mektupları başlangıçta kısa oluyordu. (Hz. Peygamber'in mektupları gibi) Daha sonraları mektuplar uzadı. Harzemşah'lar döneminde, en yüksek derecesine ulaştı. Örneğin: Et-Teves-sül ile't-Teressül, Atabetu'l Ketebe ve Reşidu'd-Dîn Vatvat'ın mektupları gibi...

Moğol hamlesinden sonra yazılan mektuplar kısaldı ve sâdeleşti. Edward G. Browne bu tür mektuplardan birkaç örneği yazdığı İran Edebiyat Tarihinin 3. cildine almıştır³⁸. Kısa mektup yazma özelliği bir müddet devam etti. Timurlular zamanında mektupların başlangıç kısmı yeniden uzadı. Bu dönemde Hâfız-ı Ebru,³⁹ coğrafya ve tarih yazarları arasında büyük ün kazanmıştır. Timur'un oğlu Şahrüh zamanında yaşayan bu yazar Camiu't-Tevârih adlı esere zeyl yazmıştır. Bu devrede, Zübdetü't-Tevârih adlı eserin de yazarı olan bu kişiden başka, bu dönemin ünlü tarihi eserlerinden biri olan "Matlau's-Sağdeyn"⁴⁰ adlı eserin yazarı Abdurrezzak Semerkandî'yi görmekteyiz. Adı geçen tarihçilerden başka, h. IX. yüzyılda büyük tarihçilerin ortaya çıktığı da bir gerçektir. Bunlar arasında, Ravzatu's Safa adlı eserin yazarı Mîr Hand'ı görmekteyiz⁴¹. Bu dönemin ünlü yazarlarından bir diğeri de, Arap Edebiyatında bir benzeri bulunmayan "Telhisu'l Miftah" adlı eserin yazarı Sa'deddin Taftazânî'dir.

İran Edebiyatında, üslûp bakımından ayrı bir önem taşıyan eserlerden bir diğeri de ilmî eserlerdir. Konu itibariyle zor olan ilmî eserler, son derece sâde yazılıyordu. Şayet zor yani san'atlı yazılıysaydı, ortaya ikinci bir zorluk daha çıkacaktı. Bu nedenle san'atlı nesire eserin içinde değil de, eserin önsözünde yer veriliyordu. Bu tür eserlere örnek olarak,

38 Bk. Edward G Browne; A Literary History of Persia, I I I , 448, Cambngde, 1928.

39 Hâfız-ı Ebru ve eserleri hk. bk. E.G. Browne; A Literary History of Persia, I I I , 424-426, Cambridge, 1928. Bu eser Ali Aşgar Hikmet tarafından "Ez Sa'dî tâ Câmî" adı ile ilaveli notlarla Farsça'ya tercüme edilmiştir. Tahran, h.ş. 1339 (s. 609-613); Storey, pl, nr. 117.

40 Eser iki cild halinde M. Şefî tarafından neşredildiği gibi İranda da A. Nevâî tarafından yeniden yayınlanmaya başlanmıştır. Müellif ve eseri hk. bk., E.G. Browne, a.g.e., III, 428-430; Farsça tercümesi, 616-619, Storey, pl, nr. 363.

41 Müellif ve eseri hk. bk. İA. Mirhand Md.; Storey, Pl, nr-123.

Şems-i Kays Râzî'nin "El-mu'cem fi mea'yîr Eşâru'l-Acem" adlı eserini gösterebiliriz. Timurlular'dan sonra gelen Safavîler ve Kaçarlar devrine bir göz atacak olursak, bu devrelerin bir gerileme (inhibitat) devresi olduğunu görürüz. Bunun sebebi, yazarların, fazilet üstünlüğünü isbat etme arzusunda olması sonucu eserlerinde uzun ve anlamı güç olan kekelimelere yer vermesidir. Fakat bu işte yeterince bilgiye sahip olmadıkları için okuyucuyu çabuk bıktırıyorlar ve onların (okuyanların) eseri anlamalarını zorlaştırıyordu. Bu devrede yazılan eserler h. IV ve V. yüzyılda yazılan eserler kadar sâde olmadıkları gibi, h. VI ve VII. yüzyıldaki eserler gibi de güzelliğe sahip değildi. Bu yüzyılda nesir, birçok san'at kullanılarak yazılıyordu. Yazarlar bu usûlü hocalarıyla çalıştıkları zaman öğreniyorlar ve zamanla san'atlı nesri daha ileri bir dereceye götürerek, bir taraftan faziletinin üstünlüğünü göstermeye çalışırken, diğer taraftan da eserin anlamını güçleştiriyorlardı. H. IV ve V. yüzyılda ve daha sonraki yıllarda yazma ve yazışma usulleri yukarıda da belirttiğimiz gibi, hocalar tarafından öğretildiği için yazma ve yazışmada bir hata söz konusu olmuyordu. Bu durumu belli bir kurala oturtmak için Kâbus b. Veşmgîr "Kâbus-nâme" adlı eserinde debirliğe (kâtipliğe) bir fasıl ayırmıştır. Nizamî Arûzî de 'Çıhar makale' adlı eserinde makalelerden birini kâtipliğe ayırmakla konuya verilen önemi açıkça belirtmiş oldu. Bu konuda Mühammed İbn-i Hinduşah da "Desturu! Kâtip fi ta'yini'l Merâtib" adında büyük bir eser yazmıştır. Fakat bu eserde kâtipliği öğrenmek için fazla bilgi mevcut değildir. Kâtiplik mesleği, bu meslekle ilgili belli kaideler veren eserlerin varlığı ile değil, konuya hâkim hocaların önünde öğrenildiği, yapılan araştırmalardan anlaşılmalıdır. Yazmak için oturup yazmak gerekir. Eskiden olduğu gibi, yazılarını da hocaya gösterip düzelttirmek gerekirdi. Böylece bir şeyin öğrenilmesi daha iyi olurdu...

Moğollar devrinde bu hocaların öldürülmesi, Moğolca'dan başka bir dil bilmeyen Moğollar'ın Farsça'yı öğrenememeleri ve mahir hocaların yetişmelerine yardımcı olmamalarından dolayı Farsça gerilemeye başladı. Bununla beraber, Safavîler devrinde İskender Beg Türkân⁴² gibi değerli ve hiç yanlışsız yazı yazan kâtipler de yetişmiştir. Bu devirde edebî bir canlanma olmadı. Bunun sebebi, zevkin, yerini zevksizliğe terketmesi, edebî yeteneklerin ortadan kalkması ve sanatkâr yazarların taklit edilmesidir. Bu üslup uzun bir müddet devam etti. Safavîler devrinde birçok eser yazılmış olmasına rağmen, kıymetli eserler çok

42 İskender Beg Türkân için bk., Yahya Ârmpûr; ez Sabâ tâ Nîmâ, C. I., s. 7, Tahran, h.ş. 1350

azdır. Kaçarlar devrinde doğru, sağlam ve sâde yazarlığın yeniden canlanması sonucu, bu devir yazar ve şâirleri, Şah Tahmasb zamanının yazar ve şâirlerini alaya almaya başlamışlardır. Bu devirde yazılan avâmane nesirlerle daha öncekiler arasında büyük bir fark ortaya çıkmıştır. Bu devrin avâmane nesirleri, Safavî devri resmî nesrini taklid etmesine rağmen yazılan eserlerin bazı yerlerinde san'atkârlık ve iç içelik daha çoktur. Bazı yerlerde nesrin durumunun gerilediği açıkça görülüyordu.. Bunlara ilâve olarak hikâyelerde fikir uyuşmazlığı göze çarpıyordu. Safavîler devrinde hikâyelerde gerçekte uzaktan yakından ilgisi olmayan yalana çok yer veriliyordu. Bu durum, hikâyenin akışında belli bir düzensizliğe yolaçıyordu. Bir hikâyede pehlivan altı defa ölüyor ve dirilip tekrar ata biniyordu. Bu gerilemenin dışında kalan bâzı şiir ve nesirlere de rastlamak mümkündür⁴³.

Uzun zaman kargaşalıkla geçen Safavîler devrinden sonra başa gelen Nadirşah zamanında kuvvetli bir devlet kurulmuşsa da, bu padişahın edebiyat ve ilim ile ilgilenerek onları nizam ve intizama sokacak zamanı yoktu. Buna rağmen bu devrede Şeyh Muhammed Ali Hazin Gilânî gibi âlim ve şâir bir kişi de yetişmiştir.

Hazîn'in, Nadir Şah'la arası açık olduğu için ömrünün uzun bir kısmını Hindistan'da geçirmiştir. Hazîn'in yazdığı "Târîh-i Hazîn" ve "Tezkire-i Hazîn" adlı eserleriyle "Divânı" bize kadar ulaşmıştır. Nadirşah devrinde yetişen diğer ünlü bir kişi de, Nadir Şah Afşar'ın kâtibi olan Mirza Mehdî Han Esterâbâdî'dir. Fazilet ehli olan ve iyi bir öğrenim gören bu kişinin ünlü eseri "Dürre-i Nâdire" dir. Farsça yazmış en zor kitap olarak belirtilen bu eser, Dr. Şehidî tarafından tashih edilerek neşredilmiştir⁴⁴. Bu, devirden bize kadar ulaşan bir diğer eser de, Mehdî Han'ın yazdığı Cihanguşâr-ı Nâdirî'dir⁴⁵.

Zendiler devri kısa olması nedeniyle bu devirde ilim ve edebiyatla yeterince ilgilenilmemiştir. Daha doğrusu, edebiyat ve ilimle ilgilenmeye fırsat bulunamamıştır. Bu devirden bize kadar ulaşan en önemli eser, Mirza Sâdık Nâmî'nin "Gîti Guşa" adlı eseridir. Kaçarlar devrinde yeni bir canlılık kazanan nesre değinmeden önce, Hindistan'da Farsça nesrin durumu hakkında kısa bilgi vermenin gerekli olacağı düşüncesindeyiz.

43 Bk. Gülzâr-ı Câvidân; te'lif-i Mahmut Hidâyet; C. I-III, Tahran, h.ş., 1353-1355.

44 Dr Şehidi; Tahran, h.ş. 1341.

45 Seyyid Abdullah Envâr tarafından yayınlanmıştır, Tahran, h.ş. 1341.

Fars şiir ve nesri Gazneli Mahmud zamanından beri Hindistan'da varlığını korumuştur. Şairler Hindistan'da üstad unvanıyla vasıflan- dırılıyor ve büyük bir ihtimama lâyık görülüyordu. Hindistan, Fars Dili ve Edebiyatının ikinci vatanıdır. Moğollar devrinde bilgin ve ediplerin bir çoğu bu ülkeye kaçmış ve eserlerinin bir çoğunu burada Farsça olarak yazmışlardır. Bunlar arasında, "Kitâb-ı Tabakât-ı Na- sırı" adlı eseri yazan Kadı Minhâc Sirâc Cüzcanî ve "Lübâbu'l Elbâb"⁴⁶ ile "Cevâmiu'l-Hikâyât" adlı eserlerin yazarı Sedidü'd-Dîn Muham- med Avfi çok ünlüdür⁴⁷.

Gazneli Sultan Mahmud Devresinde Fars Dili ve Edebiyatının Hin- distan'daki Durumu

(H. 387-421))

Fars Dili Hindistan'da Sultan Mahmud ile yayıldı. Hindistan'dan Fars Edebiyatı ile elimize geçen ilk bilgiler Gazneli Mahmud devri ile ilgilidir. Ünlü Türk bilgini ve coğrafyacı Ebu Reyhan Bîrûnî, Gazneli Mahmut'la beraber Hindistan'a gitti. Burada sanskritçe'yi öğrendi. Eski Hind medeniyeti üzerine çalışmalar yaparak, birçok bilgiler elde etti. Bu elde ettiği bilgileri Arapça yazdığı "Tahkik-i Malu'l-Hind" adlı bir kitapta topladı. "Malu'l-Hind" adıyla ünlü olan ansiklopedi durumundaki bu kitapta akim alacağı herşey vardı. Müslüman olan Ebu Reyhan, eserinde putlardan da bahsetmiştir. Hihdliler tarih bo- yunca savaşa meyleden bir millet olmadıkları için mevcut ilimlerini, kültürlerini ve bilgilerini dışarıya taşıyarak kültür alışverişinde bulun- mamışlardır. Dışarıya bilgi vermeme konusunda son derece katı olan Hindlilerin bu durumu Kelile ve Dimne ile daha açık bir şekilde görül- mektedir⁴⁸. Sasânî hükümdarı Anuşirevân'ın baş tabibi olan Berzuye bu konuyu şöyle anlatır:

"Bir müddet Hindistan'da ikâmet ettim. Padişahın kütüphane me- muru ile dostluğu sağladım. Yapmak istediğim şeyi ona söylemeye cesaret edemiyordum. Fakat hergeçen gün ona daha fazla sevgi ve saygı

46 Farsça yazılan ilk tezkire olup E.G. Browne tarafından iki cild halinde neşredilmiştir. Leiden, 1903-1906.

47 Yüz bâb olarak tanzim edilen bu eser Fars nesrinin en güzel örneklerinden biridir. Bu konuda bu eserden daha iyisine ve büyüğüne sahip değiliz. Eser ve yazarı için bk. Saïd Nefîsî; a.g.e., C. I. s. 97.

48 Bu eser Hindistan'da Beydâbe tarafından sanskritçe yazılmıştır. Berzuye Tabîb onu pehlevîce'ye, Ibn-i Mukaffa da Arapça'ya tercüme etmiştir. Daha sonraları Farsça'ya da tercüme edilen bu eser, doğu ve batı birçok yabancı dillere de tercüme edilmiştir.

gösterdim. Bu sevgi ve saygının bir maksada dayandığını anlayan memur, bu sevginin sebebini sordu. Ona arzumu eksiksiz ve doğru bir şekilde söyledim. Memur, anladığıma göre benim ülkemin nefis eserlerini kendi ülkeneye götürmek istiyorsun, dedi. Ben, yalnız Kelile ve Dimne adlı eseri götürmek arzusunda olduğumu söyle*dim. Hindu olan memur önce korktu ve rahatsız oldu. Fakat ben memuru okşamaya devam ettim. Sonunda memur beni kitapların olduğu yere götürmeye razı oldu. Fakat orada sâdece okumamı, hiç birşey yazmamamı söyledi."

Hergün Kehle ve Dimne'den bir fasd okuyup ezberleyen ve ezberlediği kısmı yazan Berzûye, sonunda kitabı ülkesine götürmeye muvafak oldu. Ebu Reyhan Birûnî, Hindlilerin kültürlerini dışarıya çıkarmak istemeyişlerini çeşitli vesilelerle dile getirmiştir. Köşelerinde inziyaya çekilen Hindliler hiç kimseden birşey almamaya ve kimseye de birşey vermemeye sanki yemin etmişlerdi.

Rönesansa kadar dinî bir kisveye bürünen ilim, daha sonraları dinden ayrıldı. Bu durum İslâm'da yoktu, yâni, ilim dinî bir kisveye bürünmemişti. Buna örnek olarak, Mevlâna'nın yanma dünyanın her tarafından birçok kişinin gelmesini gösterebiliriz. Eğer Ebu Reyhan Birûnî, "Malu'l Hind" adlı eserinin felsefe bölümünde Hindlilerin felsefî görüşlerini açıklamıyorsa, onların felsefî görüşleri ve düşünceleri hakkında hiç bir bilimiz olmayacaktı. Bu kitap eski Hind medeniyeti hakkında bugün elde mevcut olan büyük bir kaynaktır. Eserinde Hindlilerin hesap ilminde çok ileri olduklarını söyleyen Ebû Reyhan, Hindlilerin astronomiyi de çok iyi bildiklerini çeşitli vesilelerle belirtmektedir. Hindhlerin insanlığa olan en büyük armağanları, O'dan 9'a kadar rakamları, özellikle O'ı sıfırı bulmalarıdır. O azametine rağmen, Yunan ve Roma medeniyetlerinin bu rakamları bulamadıklarını vs Hindlilerin bunları bulmakla sonsuzluğun kapısını açtıklarını söyleyen bir Alman astronomu, Avrupalıların sayıları Ebû Reyhan'dan değil de, Hind'den almış olan müslümanlardan aldıklarını söylemektedir.

Gazneli Sultan Mesud'un ölümünden sonra tamamen Hindistan'a yerleşen Gazneliler zamanında Fennî nesirde büyük ekollerin meydana geldiği görülmektedir. Değişik tarihlerde gerek nazım gerekse nesir halinde yazıldığı söylenen Kelile ve, Dimne'den, bugün elde mevcut olan en eski nüsha "Behramşâhî" nüshasıdır⁴⁹. Kehle ve Dimne, elde mevcut kitap olarak, fennî nesre örnek gösterilebilecek ilk eserdir.

49 Gerek Kelile ve Dimne'nin muhtevası, gerek aslı ve Pehlevîce'ye tercümesi ve gerekse Arapça ve Farsça'ya tercümesi konusunda bk., Kelile ve Dimne, tashih-i Müctebâ Mînovî-i Tahrânî; mukaddime, s. " " v.d., Tahrân, h.ş. 1345.

Yeni bir şekle sahip olan Hind üslûbu, Ebu'l Ferec Rûnî ve Mesud Sa'd Selmân zamanında devam etti. Sonraları daha da gelişti.

Moğollar zamanında Hindistan'a sığınan âlim ve şâirler Hindistan'da Fars Dil ve Edebiyatının gelişmesini sağlarken, Hind üslûbunun da yayılmasına yardımcı oluyorlardı. Bunlar arasında Feyzî-i Hindî, Urfî-i Şîrâzî, Sâib-i Tebrîzî ve "Tabakat-ı Nâsırî" adh eserin yazarı Minhâc-i Sirac ve diğerlerini sayabiliriz.

Iran ve Hind kültürel ilişkilerinde edebiyat ve üslûbun gelişmesinde en büyük etki Timurlu padişahları zamanında olmuştur. Bu padişahlardan en önemlilerinden biri Celâle'd-Dîn Ekberşâh'dır. Diğer padişah, vezir ve kumandanlar da Farsça'yı öğrenmek için gayret gösterdiler. Şâir ve âlimlerin teşvik gördüğü bu dönemde, birçok şâir ve edip yetişti. Bundan dolayı birçok İranlı, Hindistan'ı ziyaret etmek istedi. ÂUm, bilgin, tüccar, komutan, edip ve şâirlerden birçoğu Hindistan'a geldi. Bunlardan bazılarının gayesi ticaret, bazılarının ise ilim ve kültür elde etmektir. Bu geliş ve gidişler, şiirde ünlü sebk-i Hindî'nin temelini kuvvetlenmesine sebep oldu. Bu üslup, Hind zevkinin Fars şiirini etkilemesi sonucu meydana gelmiştir. Bu devrede birçok eserin yazıldığı ve tercüme edildiği de bir gerçektir. Bunlar arasında Târîh-i Elfî⁵⁰, Târîh-i Ferîşte⁵¹ ve Ekber-nâme'yi⁵² sayabiliriz. Ekber-nâme'nin üçüncü cildi Ayin-i Ekberî adıyla ünlü olup, Ekberşâh devrinin birçok bilgilerini ihtiva eder. Bu devrede birçok edebî eser de yazılmıştır. Bunlar arasında Kelîle ve Dimne'yi tahlil eden ve sâdeleştiren Hüseyin Vaiz-i Kâşîfi'nin yazdığı "Envar-ı Süheylî" ve Kelîle ve Dimne tarzında yazılan "Bahar-ı Dâniş" ile "Nigâr-ı Dâniş" adh eserler çok ünlüdür. Bu üç kitaptan, daha zor bir üslûba sahip olmasına rağmen "Bahar-ı Dâniş" halk arasında daha çok ilgi görmüştür.

Kaçar devrinde sâde yazarlık yani sebk-i Horasânî yayılmadan önce Bahar-ı Dâniş'in üslûbu taklid ediliyordu. Bu devrede sanskritçe'den Farsça'ya tercüme edilen eserlerin en önemlisi ve en büyüğü "Mahabhârata" adlı eserdir. Bu devirde Farsça'ya bir çok sanskritçe hikâye, şür, destan ve tiyatro eseri de çevrildi. Bunlar arasında en önemlisi "Şakuntala" adlı tiyatro eseri ile manzum bir hikâye olan "Nah-Damayanti"⁵³-Râma Sita"⁵⁴ dır. Bu eserlerin Hindistan'daki yaygınlığı

50 Eser için bk. PL, 1, 120.

51 Eser için bk. PL, I, 446.

52 Eser için bk. PL, I, 543.

53 Bu manzum eser Mahabhârata'da geçen bir hikâyenin adıdır.

54 Karnavalla destanının kahramanları ile ilgili manzum bir hikâyedir.

asla önemim kaybetmemiştir. İngilizler ve ticaret şirketlerinin Hindistan'a girmeleri sonucu, Hindistan'da Farsça durakladı ve geriledi.

Safeviler devrinden kalma mevcut, nesirle yazmış eserlere baktığımızda, sağlam olmayan ve yanlışlıklarla dolu bir çok esere de rastlamaktayız. Sa'di, Gülistan adlı eserinde Arapça şiirlerden, Kur'an ayetlerinden, Arapça lugâtlardan ve darb-ı mesellerden çokça istifade etmesine rağmen, Arapça kelimelerin sonuna daima Farsça çoğul eklerini getirmiştir, (hâzırân, nâzırân, mütekellimân müteallikân, müte-ressilân vd...) gibi

Safeviler devrinde ve daha önceki devirlerde aslı Farsça olan kelimeler Arapçalaştırılarak, Arapça, çoğul ekleriyle çoğul yapılmıştır (benefşe, benefsec, benefsecât; sîgâr, sîcâr, secâryir vd...) gibi

Arapların yabancı dillerden aldıkları kehmeleri kendi dillerine malederek kullanmalarındaki ana gaye, dillerinin özelliğini korumaktır. Bir dil başka bir dilden kelime almak mecburiyetindedir. Fakat bu abş daha ziyâde kültürü gelişmiş ülkelerden olmaktadır. Bir dilin başka bir dilden kelime alması o dilin bozulması için bir sebep teşkil etmez. Fakat bir dilin gramerine diğer bir dilin grameri karışırsa o dil bozulur. Dilin bozulması, o ülkenin gerilemesi, gramerine başka bir dilin grameri girmesi ve başka bir ülkenin o ülkeyi istilâ etmesiyle mümkündür.

Safeviler devrinde Farsça'da kullanılan keUmelerin H. VII. yüzyılda yazılan eserlerde kullanılan keUmelerden daha az olmasına rağmen, Arapça sarf ve nahiv Farsça'ya bu devirde girmiştir. Bu hal Sa'di'de de görülmektedir. Safeviler devrinin ünlü tarihçilerinden olan ve "Tarih-i Alem-Ârây-ı Abbâsî" adlı eserin yazan İskender Beg Münşî de Farsça kehmeleri Arapça çoğul yaparak kullanmıştır. (Fermûden-Fermay-Fermayış ve Fermayışât gibi...) Yine bu devirde Arapça tenvin de çokça kullanılmıştır. Buna örnek olarak da Anen " آت " Fûren" " فوراً " kelimelerini gösterebiliriz.

Kelile ve Dimne adlı eserde Arapça kelimeler bol olmasına rağmen, Arapça gramer kaidelerinin Farsça kelimelerde çokça kullanılmadığı görülmektedir. Örneğin, " فوراً " kelimesi Kehle ve Dimne'de " بر فور " şeklinde kullanılmıştır. Bugün tenvin batı kökenli kehmelerde de kullanılmaktadır. " تلگرافا ", * تلفوناً " kelimelerinde olduğu gibi.) Oysaki bu kullanılış tarzı yanlıştır. Batı kökenli bir kelime, başına (ba) veya sonuca (ya) getirmekle de Farsça gramer kaidelerine uydurulmuş olması gerekir. Örneğin, تلفونى- باتلفون, تلگرافى- باتلگراف da olduğu gibi...

Farsça kelimelerde müzekker ve müennes olmadığı için müzekker ve müenneslik konusunda Arapçadan etkilenildiği de görülmüştür. (وزارت جلیله, مربوطه اداره* gibi...) Farsça kelimeler bazen, yukarıda da belirttiğimiz gibi müennes sıfatla kullanılmaktadır. "پستخانه مبارکه" buna güzel bir örnektir. Oysa Farsça'da sıfat ile mevsûf mutabakat yapmaz. İsim ister tekil ister çoğul olsun, ismin sıfatı tekil olarak gelir. "مردان خوب - مردخوب" gibi. Bu kelimeler asla *مردان خوبان* ve *مردان خوبان* şeklinde kullanılmazlar), Arapça kaideden esinlenilerek, isim çoğul olduğu için sıfatın da çoğul yapılması doğru değildir. Bu konuda başka bir örnek vermek gerekirse; o devirde *جنابان آقایان* şeklinde bir kelime kullanılmıştır. Halbuki bu kelime" Farsça gramer kurallarına tamamen aykırıdır. Bugün bu kelime *جناب آقایان* şeklinde kullanılmaktadır.

Farsça bugün eski üslûp ve gramer özelliğini ve sağlamlığını kaybetmek üzeredir. Bunun nedeni son yıllarda başka dilde yazılan bir eseri tercüme eden mütercimim o dilin gramerini Farsça'ya sokmasıdır. "Condition Humaine" kelimesini örnek olarak gösterebiliriz. Mütercimler bunu "شرط بشر" olarak tercüme etmişlerdir. Halbuki bu cümlemin "و صنع بشر" şeklinde tercüme edilmesi gerekir. Bugün Farsça'da öyle ism-i fail var ki, bunlar bir önceki kelimeyi tamamlar ve daima "ان" ism-i fail ekini alırlar. *گریان می گفت خندان خندان جواب می داد, رنگ لنگان قدم می زد*. cümlelerinde olduğu gibi. Bunun özelliği, ism-i failin, diğer bir ifadeyle sıfat-ı fâilin başka bir fiilin içine girmesidir.

Yukarıdaki örnekte gösterdiğimiz usul artık bugün Farsçada geçerli bir şekil almıştır.

Yine konumuza, Safevîler devri gramer özelliklerinden hareket ederek, bugünkü Farsça grameri ve özelliğine gelmek istiyorum. Safavîler devri nesri, daha önce de bahsettiğimiz gibi, gerileme devrini yaşamıştır. Farsça gramer kaidelerinin yanlış uygulanması sonucu bu devir nesrinde de yanlışla rastlamak mümkündür. Bu durum âdeti inişli çıkışlı bir yola benzemektedir. Bu devir nesrini anlayabilmek için önce kelimenin anlamını çözmek, sonra da metnin anlamını çözmek gerekir. Bu devir yazarlarının ortak bir üslûbu yoktur. Bunun sebebi, ortak yönleri bulunan öğretici kadronun bulunmayışındır. Bu düzensizliği anlayan Kaçar sülâlesinden Muhammed Şâh Kaçar'ın veziri Mirza Ebu'l Kasım Kâ'im Makam Ferâhânî, Safavî devrinden önceki üstatların üslûbunu taklid ederek, daha önce yaşayan Sa'di'yi benimsedi. Fakat daha sonraları sâde yazma şeklini tekrar çanladırdı. Bu üslûp giderek

kuvvet kazandı ve birçok taraftar buldu. Kaçarlar devrinde Safavî devri yazarları çok tenkit edilmiştir. Eğer bir kimse, mübalâğaya kaçarak, yanlış ve anlam bakımından zor bir eser yazan birine rastladığında, Şah Tahmasb'ın (Safavî devri Pâdişâhı) zamanını yaşıyor ve o devir üslûbu ile yazıyor diye o kimse ile alay edildiği görülmektedir.

Safavîler devrinde, Hind yarımadasında da Fars nesri gelişti. Bu ülkede yazılmış Farsça meşhur eserlere rastlamaktayız. "بهار دانش" "Bahâr-ı Dâniş" bunların en ünlüsüdür. San'atlı ve zor bir nesir üslûbuna sahip olan bu eser, Kaçarlar devrinin başlarında bazı yazarlar tarafından da benimsenmiştir. Fakat anadili Farsça olmayan bu eserin yazarının Farsça'nın inceliklerine tam manâsıyla vâkıf olamayacağı düşüncesiyle sonraları Sa'dî'nin üslûbuna doğru bir yöneliş başladığı da bilinmektedir. Bu sıralarda Kâim Makâm'ın üslubu o kadar gelişti ki, onun ünü her tarafa yayıldı, Kaçar devrinin ünlü yazarları tarafından da benimsendi. Kâim Makâm sayesinde sâde yazı yazma sanatı hergeçen gün daha da yaygın bir hale geldi. Kâim Makâm'ın üslûbu Meşrutiyet dönemi yazarlarına da önder ve yardımcı oldu.

Safavîler devrindeki üslûp yukarıda da anlattığımız gibi Kaçarlar devrinde tamamen terkedildi. Faraşça bugün dahi her geçen gün daha sâde ve akıcı bir yöne doğru ilerlemektedir.

Kaçarlar Devrinde nesir⁵⁵

San'at meselelerinin sükûna ihtiyacı vardır. San'atın ilerleyebilmesi için sükûnun yanında süsün de bulunması gerekir. Safavîler Devrinde böyle bir sükûn mevcut değildi. Safavîler devrinin sonlarından Kaçarlar devrinin başlangıcına, yâni h. 1211 m. 1796 yılında öldürülen Kaçar Devletinin kurucusu Aga Muhammed Hanın ölümüne kadar olan zamanda İran, tamamiyle savaş ve karışıklık içindeydi. Bu devirde herhangi biri, birşey yazdığında onun yazısı içerisinde herhangi bir yeniliğe rastlanmıyordu. Fakat h. 1212 m. 1797 yılında tahta geçen Feth Ali Şâh zamanından h. 1313 m. 1895 yılında öldürülen Nâsıru'd-Dîn Şâh zamanına kadar geçen devre en azametli devre sayılır. Bu devirde, bir iki küçük mahalli harpten başka hiç bir hâdisenin olmadığı görülmektedir.

İşte bu devirde Bâzgeşt-i Edebî (Edebî dönüş) denilen yeni bir akım doğdu. Bu devirde şiir eski önemini yeniden kazandı. Feth Ali Şâh'ın

⁵⁵ Kaçarlar devrinde nazım için bk., Nusret Tecrübekâr; Sebki-i Şi'r der Asr-ı Kaçariyye, Tahran, h.ş. 1350.

saray baş şâiri olan Feth Ali Han Sabâ, Horasan üslûbu ile "Sebk-i Horasanı"⁵⁶ ile bir kaside yazmıştır.. Bu türün en güzel örneğini de yukarıda adını zikrettiğimiz Kâim Makam vermiştir. Başlangıçta Sa'di'nin Gülüstân'ını yanından ayırmayan Kâim Makam, bu eseri ezberlemesine rağmen zamanının, Sa'di'nin zamanından farklı olduğunu bildiği için halkın konuştuğu dilden eser vermenin lüzumuna, dili kuvvetlendirmenin ve genişletmenin gereğine inanıyordu. Onun zamanına kadar herkes faziletinin üstünlüğünü Arapça yeni kelime ve terkipler kullanarak gösteriyordu. Kâim Makam büyük bir cesaretle, anlamı zor olan Arapça kelimeleri yazı dilinden atıp halk dilindeki deyimleri saray yazı diline sokmuştur. Özellikle bu tür kelime ve deyimler onun mektuplarında daha çoktur. Bu durumun onun resmî yazışmalarında da bulunması dikkate değer önemli bir noktadır.

Kâim Makam, eserlerini yazarken Kur'an ayetlerinden, hadislerden ve Arap şâirlerinden de istifade etmiştir. Fakat hiç bir zaman ifrata kaçmamıştır.

Kâim Makâm'ın yazıları bugünkü yazılarla karşılaştırıldığında zorluğu hemen farkedilir. Fakat onun yazılarının Safavî devri nesrine oranla daha sâde olduğu bir gerçektir. Secî sanatını çok kullanan Kâim Makam, bu san'atı amiyane kelimelerle kullanmaktadır.

Bu konuyu Sa'di'nin şu beytiyle sonuçlandırmak istiyorum⁵⁷

نصیحت داروی تلخ است و باید — که چون جلاب در حلقهت چکانند
چنین سقمونیای شکر آلود — ز داروخانه سعدی ستانند

TERCÜMESİ

"Nasihat acı (bir) ilâçtır,
Ki (onu) Cullâb⁵⁸ gibi boğazına dökmeleri gerekir.
Böylesine şekerle karıştırılmış sakmûniyâyı⁵⁹
Sa'di'nin eczanesinden almalıdırlar."

56 Sebk-i Horasânî için bk., Muhammed Ca'fer Mahcûb; Sebk-i Horasan der Şi r-ı Fârisî, Tahran, h.ş., 1345

57 Not; Meşrutiyet dönemi ve sonrası Fars neseri ve özelliklerini bir başka yazımızda açıklamaya çalışacağız.

58 " جلاب " gül suyu ile karıştırılmış bal (Balşerbeti)

59 " سقمونیا " Bal ile sirkenin karışımından elde edilen şerbet